National Journal of
Hindi & Sanskrit Research

ISSN: 2454-9177
NJHSR 2024; 1(57): 197-199
© 2024 NJHSR
www.sanskritarticle.com

डॉ.शकुन्तलादाशः
अतिथि-अध्यापिका (सहोयकाचार्यश्रेणी),
धर्मशास्त्रविभागः,
केन्द्रीयसंसेकृतविश्वविद्यालयः,
श्रीसदाशिवपरिसरः, पुरी

Correspondence:
डॉ.शकुन्तलादाशः
अतिथि-अध्यापिका (सहोयकाचार्यश्रेणी),
धर्मशास्त्रविभागः,
केन्द्रीयसंसेकृतविश्वविद्यालयः,
श्रीसदाशिवपरिसरः, पुरी

श्राद्धस्य तात्त्विकचिन्तनं तत्प्रकारविचारश्च

डॉ.शकुन्तलादाशः

शोधसारः

आस्तिक्यबुद्धिर्नाम श्रद्धा। यस्य कस्यचित् जनस्य दुर्गुणे सत्यपि तं प्रति आन्तरिकता यदा आस्तिक्यबुद्ध्या अभिव्यज्यते तदा सा आन्तरिकता श्राद्धनाम्ना कथ्यते। पित्रोः कृते सा एवान्तरिकता श्राद्धत्वेन व्यपदिश्यते यथा ताभ्यामुद्देश्येन क्रियमाणा सपर्या श्राद्धमितिकथ्यते। तस्य भेदाः प्रकाराश्च कथंविधाः सन्तीति वर्णनाय अयं निबन्धः अत्रोपस्थाप्यते।

कूटशब्दाः - श्राद्धम्, श्राद्धतत्त्वम्, श्राद्धप्रकाराः, पितृऋणम्, पितृयज्ञः, श्राद्धविधिः, धर्मशास्त्रं, श्राद्धभेदाः, स्मृतिशास्त्रम्।

शोधमुख्यांशः

"श्रुतिस्तु वेदो विज्ञेयो धर्मशास्त्रं तु वै स्मृतिः"१ इति मनुवचनात् ज्ञायते। शास्त्रं नाम शिष्यते उपदिश्यते नियम्यते अनेन इति शास्त्रम्। अतः धृ+ मन् + शास् + ष्ट्रन् इत्यनेन धर्मशास्त्रशब्दस्य निष्पत्तिः। धर्मस्य शास्त्रं धर्मशास्त्रं वेति धर्मशास्त्रशब्दस्य व्युत्पत्तिर्भवति। भारतीयसंस्कृतवाङ्मये प्राचीनतमग्रन्थो भवति धर्मशास्त्रम्। वैदिककालादारभ्य अद्यावधि शास्त्रस्यास्य प्रचारः प्रसारश्च प्रचलितः । धर्मशास्त्रं न केवलं भारतवासिनां मध्ये अपि तु देशदेशान्तरेष्वपि आदरणीयं भवति । सकलशास्त्रमुकुटायमानत्वेन श्रुतिशास्त्रार्थानुमापकत्वेन निखिललोकसुरक्षकत्वेन सर्वप्राचीनमस्यास्य शास्त्रस्य महत्वं स्मृतिनिवन्धकारैः प्रदर्शितम् ।

श्रीमता कुलमणिमिश्रशर्मणा धर्मशास्त्रलक्षणविषये श्रीदेवयानपत्रिकायां[2] लिखितं यत्- " धर्मशास्त्रं नाम सकलशास्त्रपुरस्कृतं निखिललोकसुक्षकं कृत्याकृत्यवि-वेकप्रतिपादकत्वेन नित्यनियतोपादेयं साक्षाद् वेदर्थानुमापकत्वेन वेदावत् प्रमाणभूतं तपःस्वाध्यायपूतश्चरित्राणां यमनियमानुष्ठाननिष्ठवतां नित्यनिर-तिशयप्रयतात्मनां निखिलसंस्कारसंस्कृतानामात्मगुण-विवेचितान्तकरणानां ब्रह्मादिस्तम्भपर्यन्तं सकल-भूतहिताकांक्षिणां सर्वजनग्रहणीयं गुणिगणसमादरणीयं प्राचीनतमं शास्त्रम् " इति ।

श्रुत्यनुमापकत्वेन प्रमाणभूतस्य धर्मशास्त्रस्य निखिलाः विषयाः सामान्यतः त्रिधा विभज्यन्ते। सर्वे एव विषयाः धर्माधर्मावेव प्रतिपादयन्ति। स चायं धर्मः कर्त्तुरभिमतफलवर्षणान्मन्वादिभिः[3] वृष इत्युच्यते। भगवान् वेदोऽपि[4] धर्मं वृषाकृतिमाचष्टे। अस्य विलक्षणवृषभरूपस्य धर्मस्य चत्वारि शृङ्गाणि यथाक्रमं धर्मस्य वेद-स्मृति-सदाचारात्मतुष्ट्यादि लक्षणानि । तस्यैव धर्मवृषस्य त्रयः पादाः। ते चाचार -व्यवहार -प्रायश्चित्तकाण्डत्रयरूपाः। अतः धर्मशास्त्रस्य विषयाः आचार -व्यवहार -प्रायश्चित्तभेदैः विभज्यन्ते।

धर्मः श्रौतस्मार्त्तभेदेन द्विधा विभक्ताः। स्मार्त्तधर्मः धर्मशास्त्रस्य विषयीभूतः। तत्रार्याणां क्रियमाणानां सकलधर्मार्जनविधयः तथाऽधर्मनिवारणाय प्रतिषेधा अपि वर्णिताः । आचारभागे वर्णधर्म -आश्रमधर्म -वर्णाश्रमधर्माणां विषये विधानं दृस्यते। व्यवहारभागे अभिषेकादिगुणयुक्तस्य राज्ञः प्रजापालना-दिगुणधर्मविषये विचारो दृश्यते। प्रायश्चित्तभागे विहितस्याकरणे निषिद्धस्य च पालने निमित्तधर्मः प्रायश्चित्तधर्मविषये आलोचना दृश्यते।

मनुयाज्ञवल्क्यगौतमादिभि: महर्षिभि: धर्मशास्त्रेषु धर्मनिरूपणावसरे स्मार्त्तधर्माः विचारिताः। ते च स्मार्त्तधर्मा: षड् भवन्ति। यथा-वर्णधर्म:, आश्रमधर्म:, वर्णाश्रमधर्म:, गुणधर्म:, साधारणधर्मश्चेति। आचारे एव एतेषु चतुर्णामन्तर्भावो दृश्यते। ते च वर्णधर्म:, आश्रमधर्म:, साधारणधर्मश्चेति। योगीश्वरयाज्ञवल्वोयेन स्वस्मृतौ एतेषां चतुर्णांमन्तर्भावयता आचाराध्याये श्राàनिर्देशो विहित इति महतीयं श्राàपरम्परा स्मार्त्तपरम्परया गौरवमावहति। मनुनापि पञ्चमहायज्ञानां विचारावसरे पितृयज्ञत्वेन श्राàस्याचारे एव निर्देश: कृतः ।

आयु-प्रजायैहिकफललाभाय स्वर्गादि पारत्रिकफललाभाय सर्वोपरि मोक्षलाभाय च पितृणां यागो धर्मशास्त्रेषु विहितः। स च पितृयागः श्राद्धनाम्ना प्रसिद्धः तस्यार्थ-लक्षण-स्वपादिविषयप्रतिपादनानन्तर-मधुना श्राद्धभेदो विचार्यते । श्राद्धभेद विषये बहुषु स्थलेषु मतान्तरं दृश्यते । एतदर्थं तस्य निर्दिष्टभेदज्ञानं स्पष्टभावेन नैव ज्ञायते । अतो विषयेऽस्मिन् संक्षेपेणालोचनावश्यकी। अस्माकं स्मृतिनिबन्ध-साहित्याकाशे श्राद्धस्य श्रेणीविभागो विभिन्नैः धर्मशास्त्रकारैः निबन्धकारैश्च स्व स्व ग्रन्थेषु विर्णतः। प्रथमतस्तेषां वर्गीकरणं क्रियते। याज्ञवल्क्यस्मृत्यानुसारं[५] श्राद्धं द्विविधं, पार्वणमेकोद्दिष्टं चेति। तत्र पितृपुरुषोद्देश्येन यत् क्रियते तत् पार्वणम्, एकपुरुषोद्देश्येन क्रियमाणं श्राद्धमकोद्दिष्टमिति अङ्गीक्रियते। श्राद्धविमर्शकारेणमपि[६] एकोद्दिष्ट-पार्वण-श्राद्धयोर्लक्षणं कृतम्। यथा तेन- एकं प्रेतेमेवोद्दिश्य यत्श्राद्धं क्रियते तत् एकोद्दिष्टम्। प्रेतमुद्दिश्य यत् श्राद्धं क्रियते तत् पार्वणश्राद्धम्।

पुनश्च मिताक्षराकारेण विज्ञानेश्वरेण श्राद्धं त्रिविधमिति कथितम्। यथा नित्यं नैमित्तिकं काम्यं चेति । पुनश्च श्राद्धं पञ्चविधमिति तेन[७] दर्शितं यथा - अहरहश्राद्धं,पार्वणं,वृद्धिश्राद्धं,सपिण्डीकरणश्राद्धश्चेति। कूर्मपुराणे[८] श्राद्धं पञ्चविधमिति धर्मसिन्धुग्रन्थे विर्णतमस्ति । यथा-

अहनि अहनि नित्यं स्यात् काम्यं नैमित्तिकं पुनः।
एकोद्दिष्टं च विज्ञेयं बृद्धिश्राद्धं च पार्वणम्।।
एतत् पञ्चविधं श्राद्धं मनुना परिकीर्तितम्।

काणेमहाभागोनापि[९] एतस्मिन् विषये स्पष्टभावेनोल्लिाखितम्। रुद्रधरकृतश्राद्धविवेके बृहस्पतिना मनुमनुसृत्यं श्राद्धं पञ्चविधमिति प्रतिपादितम्। यथा- नित्य नैमित्तिकं काम्यं वृद्धि पार्वणञ्चेति। तद्यथा-

नित्यं नैमित्तिकं काम्यं वृद्धिश्राद्धं तथैव च।
पार्वणं चेति मनुना श्राद्धं पञ्चविधं स्मृतम्।।

एतद् विवृतं भविष्यपुराणे-

अहन्यहनि यच्छाद्धं तन्नित्यमिति कीर्तितम्।
वैश्वदेवविहीनं तदशक्तावुदकेन तु।।
एकोद्दिष्टं तु यच्छाद्धं तन्नैमित्तिकमुच्यते।
तदप्यदेवं कर्तव्यमयुग्मान् भोजयेद् द्विजान्।।
कामाय विहितं काम्यमभिप्रेतार्थसिद्धये।
पार्वणेन विधानेन तदप्युक्तं खगाधिप।।
वृद्धौ यत् क्रियते श्राद्धं वृद्धिश्राद्धं तदुच्यते।
सर्वं प्रदक्षिणं कार्य पूर्वाह्न तूपवीतिना ।।
अमावास्यां यत् क्रियते तत् पार्वणमुदाहृतम् ।
क्रियते वा पर्वणि यत् पार्वणमिति स्थितिः ।।[१०]

पुनश्च [११]नव-मिश्र-पुराणभेदेन श्राद्धं त्रिविधम्। प्रेतमुद्दिश्या-शौचकालमध्ये नवश्राद्धविधानं[१२] भवति। यथा-

प्रथमेऽहनि तृतीये च पञ्चमे सप्तमे तथा ।
नवमैकादशे चैव तन्नव श्राद्धमुच्यते ।

नवमिश्रपुराणभेदात् श्राद्धानि त्रिविधानीति पृथ्वीचन्द्रो-दयोऽङ्गी-रावचनाल्लभ्यते ।

तत्रान्तर्दशाहैकादशाहे च क्रियमाणानि श्राद्धानि शुद्धिसंज्ञकानि। तदुर्ध्वमावर्षात् क्रियमाणानि मिश्राणि। तदुर्ध्व पुराणमिति ।

[१३]धर्मसिन्धुकारेण काशिनाथोपाध्यायाने सपिण्डीकरणभेदेन श्राद्धं चतुर्विधमिति प्रतिपादितम् यथा-

तत्र श्राद्धं चतुर्विधं पार्वणश्राद्धमेकोद्दिष्टश्राद्धं नान्दिश्राद्धं सपिण्डीकरणश्राद्धं चेति भेदात् ।

यद्यपि विश्वामित्रसंहितायां श्राद्धस्य द्वादशभेदाः न दृश्यन्ते तथापि ग्रन्थपरम्परानुसारं विश्वामित्रमतं दृश्यते। तानि श्राद्धानि तु [१४]भविष्यपुराणे दृश्यन्ते। तद्यथा-

नित्यं नैमित्तिकं काम्यं वृद्धिश्राद्धं सपिण्डनम् ।
पार्वणं चेति विज्ञेयं गोष्ठ्यां शुद्धयर्थमष्टमम् ।।
कर्माङ्गं नवमं प्रोक्तं दैविकं दशमं स्मृतम् ।
यात्रास्वकादशं प्रोक्तं पुष्टयर्थं द्वादशं स्मृतम् ।।

आश्वालयनमतानुसारेण श्राद्धं पञ्चविधम् । तद्यथा-

काम्यं नैमित्तिकं वृद्धिरेकोद्दिष्टं च पार्वणम् ।
श्राद्धं पञ्चविधं प्राहुर्विप्राः शास्त्रस्य वेदिनः ।।

एवं प्रकारेण श्राद्धानां विभागः स्मृतिकारैः कृतः। अत्र क्रमशः तेषां लक्षणानि उपस्थाप्यन्ते प्रथमतः एकोद्दिष्टश्राद्धस्य लक्षणं-कालविषये आलोच्यते ।

एकोद्दिष्टश्राद्धम्-

[१५]एकपुरुषोद्देश्येन क्रियमाणमेकोद्दिष्टमिति । पुनश्च [१६]श्राद्धविमर्शे प्राप्यते यत् एकं प्रेतमेवोद्दिश्यं यत् श्राद्धं क्रियते तद् एकोद्दिष्टमिति ।

पार्वणश्राद्धम्-

त्रिपुरुषोद्देश्येन यत् क्रियते तत्पार्वणमिति[१७] विज्ञानेश्वरेणोक्तम्। पार्वणश्राद्धस्य परिभाषा [१८]भविष्यपुराणे श्राद्धतत्त्ववचनरुपेणोप-लभ्यते। यथा-

अमावास्यायां यत् क्रियते तत्पार्वणमुदाहृतम् ।
क्रियते वा पार्वणं यत् तत्पार्वणमुदाहृतम् । इति

पार्वणम् = भिन्नभिन्नसामयिकं श्राद्धम् । पर्वणि भवमिति पर्वन् शब्दाद् भवार्थे- तत्र भवः इत्यण् । तद्धितेष्वचामादेः इत्यादि-वृद्धिः। तत्र-

पक्ष्माक्षिलोम्नि किञ्जल्के तन्त्वाद्यंशेऽप्यणीयसि ।

तिथिभेदे क्षणे पर्व वर्त्म नेत्रच्छदेऽध्वनि ।। इति ।[१९]

इत्यमरेण पर्वन्-शब्दः पितृणां पार्वणश्राद्धार्थ कृष्णपक्षीय भिन्न-भिन्न-तिथिसमयेऽर्थे प्रोक्तः। कश्चित् पर्वदिने संपादितेति पार्वणम्। अत्र पर्व नाम अमावास्या, पूर्णिमा,चतुर्दशी,अष्टमी, संक्रान्ती, च इति विष्णुपुराणे विर्णतमस्ति । कल्पतरुकारेणापि [२०] पर्वविषये एतद् मतं समर्थितम्। यथा-

चतुर्दश्यष्टमी चैव अमावास्या च पूर्णिमा ।

पार्वण्येतानि राजेन्द्र रविसंक्रमणं तथा ।।इति

पुनश्च प्रतिपर्वक्रियमाणत्वादस्य संज्ञा पार्वणमिति। वृद्धवसिष्ठः केवलं पर्वशब्देन श्राद्धमिदं परिस्कारोति । यथा-

प्रतिपर्वभवेदस्मात् प्रोच्यते पार्वणं तु तत् ।[२१]

तत्रैव - तत्रैव त्रिपुरुषोद्देश्येन स्यादिति नन्दपण्डितः। भविष्य-पुराणवचसो व्याख्याने कल्पतरुकारः संक्रान्तिश्राद्धमङ्गीचकारः। यथा-

क्रियते वा पर्वणि इत्यत्र संक्रान्त्यादिपरः ।[२२] इति

अत्रायं सारो यदेतेषां द्वादशविधानां शब्दानां लक्षणानि चन्द्रिकायां बृद्धवसिष्ठवचनो-पस्थानपुरःसरःमुपन्यस्तानि देवणभट्टेन,कल्पतरौ लक्ष्मीधरः, भविष्यपुराणवचनोपन्यासेन एवमुक्तवान्-पित्रादित्र-योद्देश्येन विहितं [२३]पिण्डत्रयपयुक्तं पार्वणमिति। तत्रच त्रिविधम्-एकपार्वणम्, द्विपार्वणम्, त्रिपार्वणकम् चेति। तत्र पित्रादिमृततिथौ क्रियमाणं प्रतिसांवत्सरिकमेकं पार्वणम्। अमावास्यादिषण्णवति-श्राद्धानि नित्यश्राद्धानि, महालयान्वष्टक्यभिन्नानि द्विपार्वणकानि, अन्वष्टकाश्राद्धम्। त्रयः सपत्नीकपित्रादित्रयः। सपत्नीकमातामहादीनां कृते द्विपार्वणकश्राद्धं भवति। पुनः त्रिपार्वणकश्राद्धमपि सपत्नीकमातामहादीनां त्रयमिति तेषां कृते भवति। अत्र पार्वणश्राद्धस्य लक्षणं कालमाधवे [२४]माधवाचार्येणोक्तं यत्-पर्वण्यमावास्यां यद्विहितं तत् पार्वणम् पुनश्च अस्य स्वरुपं कण्वेन विहितं यथा- त्रीनुद्दिश्य तु यत्तद्धि पार्वणं मुनयोर्विदुः इति स्वरुपस्यानन्तरं तत् कालविषये शातातापेनोक्तम् यथा-

दर्शश्राद्धं तु यत् प्रोक्तं पार्वणं तत् प्रकीर्तितम् ।

अपराह्णे पितॄणान्तु तत्प्रदानं विशिष्यते।।

एवमेव समासेन श्राद्धभेदाश्चात्र प्रदर्शिताः।

सन्दर्भग्रन्थसूची

१. मनुस्मृतिः - मन्वर्थमुवोतावलीसहिता, मोतिलालवनारसीदास, वाराणसी, १९९०

२. याज्ञवल्क्यस्मृतिः - मिताक्षरासंहिता, निर्णयसागरप्रेस्, मुम्बई, १९४९

३. गौतमधर्मसूत्रम् - चौखम्बा संस्कृत सीरीज अफिस, वाराणसी, १९६६.

४. चतुर्वर्गचिन्तामणिः - हेमाद्रिभट्टः, चौखम्बा संस्कृत संस्थान, वाराणसी, १९८५

५. धर्मशास्त्र का इतिहास, डा.पी.वी, काणे, उ.प्र.हिन्दीसंस्थानम्, लखनऊ- , १९६१

६. धर्मशास्त्रशब्दकोशः, पं.कुलमणिमिश्रशर्मा, ओडिशाराज्यपर्यटन-क्रीडासंस्कृतिनिर्देशालय, भुवनेश्वरम्,१९८१

७. धर्मशास्त्रस्येतिहास, प्रो.जयकृष्णमिश्रः, चौखम्बासंस्कृत सीरीज अफिस, वाराणसी, २०१०

८. धर्मसिन्धुः, श्रीकाशीनाथ उपाध्यायः, चौखम्बासंस्कृतसीरिज, वाराणसी-१९६८

९. नारदस्मृतिः, स्मृतिसन्दर्भः, नागप्रकाशक, दिल्ली-७१९८८

१०.कृत्यकल्पतरुः, लक्ष्मीधरभट्टः, गायकवाड ओरिएण्टालसीरीज, वडोदरा,१९५०

११. कालमाधवः, माधवाचार्यः, चौखम्बासंस्कृत सीरीज अफिस, वाराणसी,१९९५

१२. चतुर्वर्गचिन्तामणिः - हेमाद्रिभट्टः, चौखम्बा संस्कृत संस्थान, वाराणसी, १९८५

१३. विधानपारिजातः, श्रीमदनभट्टः, एसियाटिक् सोसाइटी, कलिकता, १

पादटिप्पणी

१.मनुस्मृतिः२.१

२.श्रीदेवयानपत्रिका.पृ.३१

३.वृषो हि भगवान् धर्मः। मनुस्मृ.८.१,महा.शान्ति.३४२.९८

४. चत्वारि शृङ्गा त्रयो अस्य पादा द्वे शीर्षे सप्त हस्तासो अस्य ।
त्रिधा बद्धो वृषभो रवीति महो देवो मत्र्यां आविवेश ।।

ऋक्.४.५८.३,यजु.१७.९१

अस्य मन्त्रस्य विशिष्टार्थः मदीयगुरुपादैः पण्डितकुलमणिमिश्रमहोदयैः धर्मशास्त्रशब्दकोषस्य प्रथमखण्डे भूमिकायां प्रकाशितः । पृ.१८.

५ याज्ञवलस्मृतिः,पृष्ठा-९७

६ श्राद्धविवेकः.पृष्ठा-६५

७ याज्ञवलस्मृतिः,मिताक्षरा.पृष्ठा - ६७

८ कूर्मपुराणम् -२.२०-२६

९ धर्मशास्त्र का इतिहास पृष्ठा - १२२१

१० धर्मसिन्धुः.पृष्ठा-७३७

११ विधानपारिजातः.पृष्ठा - -५९१

१२ निर्णयसिन्धुः.पृष्ठा -.४१५

१३ धर्मसिन्धुः.पृष्ठा-७३७

१४ श्राद्धविवेकः.पृष्ठा - १५०

१५ याज्ञवल्क्यस्मृतिः,पृष्ठा - १.९७

१६ श्राद्धविवेकः.पृष्ठा-६५

१७ याज्ञवलस्मृतिः,मिताक्षरा.पृष्ठा-९७

१८ स्मृतिचन्द्रिका,पृष्ठा-७

१९ अमरकोशे ३।३।१२१

२० कृत्यकल्पतरुः.श्राद्ध.-८

२१ तत्रैव, पृष्ठा.७

२२ तदेव

२३ धर्मसिन्धुः.पृष्ठा-७३७

२४ कालमाधवम्.पृष्ठा.१२३